

Употребата на цитатите од поезијата во говорите на Кикерон од 56-54 г. пр. Хр.^[1]

Драгана Димитријевиќ
Филозофски факултет, Белград
dragana_dim77@hotmail.com

Кикерон ги употребува цитатите во различни прилики. Најголем број цитати на драмските поети има во Кикероновите философски списи, помалку во реторичките расправи и релативно малку цитати од поезијата има во говорите. Општо земено, неговата наклонетост кон цитатите во говорите најсилно се манифестира во периодот меѓу 56 и 54 г. пр. Хр. Пред и по овој период, Кикерон во своите јавни обраќања ги цитира поетите само неколку пати.

Во само многу мал дел од обемните студии за Кикерон е направен обид за анализа на цитатите во Кикероновите списи. Коментарите кои се обидуваат да ја истражат оваа одлика се ретки, куси и до одреден степен неточни.[2] Можеби една од главните причини за ваквите погрешни толкувања е непостоењето на систематска анализа на предметот. Сепак, во последните неколку години двајца истражувачи, Auvray-Assayas и Eigler се обидоа да ги истражат цитатите кај Кикерон, но ниеден од нив не се занимава со цитатите во говорите.[3] Целта на оваа статија е да ги открие причините за Кикероновата употреба на цитатите во говорите од 56-54 г. пр. Хр.; каква била нивната улога во говорите; до кој степен говорникот очекувал дека овие директни цитати ќе влијаат на слушателите. Анализата на Кикероновата употреба на цитатите треба да ја расветли функцијата на овој реторички порок во неговите списи, особено поради тоа што овој феномен сè уште доволно не го свртел вниманието на современите истражувачи.

Феноменот на зголемена употреба на цитати во речиси сите Кикеронови судски говори од средината на педесетите, им го привлекол вниманието на истражувачите веќе на почетокот на дваесетиот век. Имено, во 1911 година двајца истражувачи изнесуваат спротивставени мислења за овој феномен. Од една страна, Радин смета дека цитатите претставуваат знак на Кикероновата стилистичка слобода, која произлегла од неговата сигурна позиција во римската политика по враќањето од егзил.[4] Од друга страна, Цилингер феноменот го објаснува како резултат на истражувањата кои Кикерон ги направил за својата реторичка расправа *De Oratore*, завршена во 55 г. пр. Хр.[5] Ако се потсетиме дека по враќањето од егзил, Кикерон имал водечка улога во римската политика, но пред конференцијата во Лука во Април 56 г. пр. Хр., би можеле да заклучиме дека ставот на Радин е само делумно точен, дури и сообразно со ова гледиште.[6] Ставот дека конференцијата во Лука претставувала пресврт во кариерата на Кикерон е базиран врз повеќе сведоштва, но најмногу врз говорите одржани во

Март 56, во процесот во одбрана на Сестиј, главно во *Pro Sestio*. Имено, Е. Мајер предлага, а натаму и општо е прифатен ставот дека говорот *Pro Sestio* претставувал политички памфлет на *оптиматите*.^[7] Треба да се истакне дека *Pro Sestio* е првиот обемен говор од периодот од 56-54 г. пр. Хр., и потврдено најобемниот и најбогатиот со цитати. Според општо прифатеното гледиште, може да се претпостави дека тоа што цитатите се употребуваат во овој говор во голема мера има за цел да ги подучи младите *оптимати* за нивните славни претходници и да ја покаже поврзаноста на Кикерон со нив.^[8] Сепак, без намера подробно да ја истражуваме политичка улога на Кикерон по неговото враќање од прогонство, би сакала да нагласам дека не се согласувам со ова стандардно гледиште, и во однос на ова прашање го подржувам ставот на Мичел. Имено, Мичел успешно докажува дека Кикерон и пред конференцијата во Лука бил 'more observer and commentator than actor'.^[9] Може да се претпостави дека од самиот почеток на 56, била очигледна,^[10] опасноста од Клодиј, кој повторно се здобил со политичка служба, сега како едил, и дека Кикерон веќе чувствувал недостиг на поддршка од *оптиматите*. По враќањето од прогонство, улогата на Кикерон се изменила. Тој повторно ѝ се вратил на римската политика, но веќе сè било поинаку. Од моја гледна точка, може да се претпостави дека Кикерон ги употребувал цитатите во толку голема мера и ги споменува *оптиматите* толку често, поради тоа што чувствувал дека неговата *auctoritas* е намалена и сакал да се 'сокрие' зад *auctoritas* на *оптиматите*.^[11] Според мене, тезата на Цилингер е дури и помалку заснована, бидејќи е крајно неверојатно дека Кикерон имал потреба од дополнително читање на добро познатите римски драми^[12] со цел да цитира само еден или два стиха, главно без да приложи било каква информација за авторот. Фактот дека очекувал на судскиот процес да присуствуваат и обични луѓе, не само членови на судот, туку и обична толпа,^[13] ни кажува дека тој не би се осмелил да употреби непознати стихови кои би можеле да бидат препознаени само од припадниците на римската елита. Како доказ за претпоставката дека Кикерон бил прилично сигурен, или дека сакал да им се додвори на слушателите, па се однесувал како да е сигурен дека неговите слушатели веќе од првиот или од вториот збор во цитираниот стих ќе препознаат кон која идеја алудира, ќе се повикам на зборовите на самиот Кикерон. Во говорот *Pro Plancio* (59) Кикерон вели: '*nostis cetera*', што во целост претставува соодветен опис за претпоставеното знаење на неговата публика. Освен тоа, некои од овие цитати стекнале статус на поговорка, но не може со сигурност да се каже дали тој статус го имале и претходно или го стекнале откако Кикерон ги употребил. На пример, следниот фрагмент од трагедијата на Акиј бил особено често цитиран: '*Oderint dum metuant*'. Имено, прва потврда за употребата на оваа реченица може да се најде во Кикероновиот говор *Pro Sestio* (102), и уште во два списка на Кикерон – во првата *Philippica* и во философската расправа *De Officiis* (1.97)^[14], а по него и во списите на Сенека и Светониј.^[15] Оттаму, сметам дека толку екстензивната и толку зачестената употреба на цитатите во периодот од 56-54 г. пр. Хр., може да се протолкува на различни начини.

Целта на оваа статија е да се истражи употребата на поезијата во Кикероновите говори од 56-54 г. пр. Хр.: *Pro Sestio*, *Pro Caelio*, *Pro Balbo*, *In Pisonem*, *Pro Plancio*, *Pro Scauro* и *Pro Rabirio Postumo*. Во овие говори се цитираат следните автори: Ениј, Акиј, Пакувиј, Плаут, Каекилиј, Терентиј и Афраниј.

Шест од овие седум говори, i.e. сите освен *In Pisonem*, припаѓаат на судското говорништво. Интересно е тоа што во Кикероновите говори одржани пред народот

нема цитати. Што може да биде позадината на ваквиот избор на Кикерон? Пред сè мора да го имаме предвид тоа дека Кикерон му припаѓал на витешкиот staleж и дека неговите врски со *equites* биле цврсти во текот на целиот негов живот. Тука би можела да се покаже полезна паралелата со Кикероновата употреба на сексуалните алузии во говорите. Имено, Adams успешно покажува дека човек е повоздражан пред припадниците на другите staleжи, отколку пред припадниците на сопствениот staleж.[16] Оттаму, може да се заклучи дека Кикерон ги употребувал цитатите послободно во обраќањето кон *equites* отколку во обраќањето кон припадниците на другите staleжи. Исто така не смее да се заборава дека една третина од судот се состоела од *equites*. [17] Оттаму, многу е веројатно дека користејќи ги цитатите од драмите, кои за време на фестивалите биле на сцена неколку пати секоја година, Кикерон им се додворувал на *equites* и се обидува да им покаже дека се значајни во римското општество, [18] исто како што се значајни и во театарот, каде што за нив биле резервирани почесни места [19]. Да заклучиме, Кикероновата употреба на цитатите не може да се разгледува единствено како реторичка одлика, туку треба да се разгледува како посложено општествено прашање.

Директните цитати секако треба да се сметаат за валиден доказ за вкусот и за книжевните приоритети на Кикерон и/или на неговите слушатели. Споредбата со Кикероновите писма до Атик покажува дека присуството на одредени цитати претставува резултат на свесен избор. Од една страна, во многу писма до Атик Кикерон цитира одредени грчки автори, главно Хомер и трагичарите, во оригинал. [20] Од друга страна, во говорите не употребува цитати од грчката поезија. Со оглед на тоа што, не сите, но можеби поголемиот дел од слушателите, сосем пристојно го познавале грчкиот јазик, речиси е извесно дека Кикерон сметал дека грчките цитати не се прикладни за римскиот суд. [21] Оваа одлука потекнува од Кикероновиот принцип според кој говорот на добриот говорник мора да им се допадне и на помалку образованите луѓе, но и на добро образованата публика (*Brut.* 185). Освен тоа, особено е значајно тоа што Кикерон и неговите современици ја имале на располагање нивната сопствена книжевност, која ја сметале за класичен узор и за цврста основа на нивната сопствена култура. [22] Оттаму, употребените цитати во Кикероновите говори, меѓу другото, требало да потсетат на 'старите добри времиња' [23] Истовремено, се очекувало тие да му причинат задоволство на слушателот поради тоа што ќе го препознае цитатот како таков, без оглед дали тој содржи зборови кои може да ги препознае и кога нема одредена претстава за содржината на делото или за името на авторот. Ова ги направило цитатите дополнително пикантни за слушателот. Тоа што самиот, потпирајќи се на сопствената книжевна култура, ќе успее да го заврши цитатот, требало да ѝ поласка на неговата самопочит, така што на самиот себе ќе си докаже дека го има книжевното наследство 'во малиот прст'.

Сега ќе го истражуваме прашањето за книжевниот род на Кикероновите цитати. Најголем дел од цитатите потекнуваат од римската трагедија, помалубројни се цитатите од римската комедија и има само еден цитат од римскиот еп, од Ениј, во говорот *Pro Balbo* (51). Дали изборот на книжевниот род е во склад со генералниот книжевен вкус во Рим во првиот век с.е.? Тука споредбата со два реторички прирачници - *Rhetorica ad Herennium* и *De Inventione*, Кикеронова расправа од раниот период, ни овозможува да дојдеме до некаков заклучок. Имено, истражувајќи ги цитатите во овие две расправи, заклучувам дека во нив застапеноста на различните поетски родови е иста како и во Кикероновите говори. Изгледа дека во употребата на

цитатите Кикерон се придржува до генералните приоритети и до книжевниот вкус во тој период.

Едно од најзначајните прашања истражувани во мојот труд е прашањето: Колку во неговата пракса да употребува цитати Кикерон им должи на своите претходници, грчките и римските говорници? Ниеден сочувван фрагмент од римското говорништво од периодот на Републиката не содржи цитати, но постојат докази дека говорниците цитирале прочуени фрагменти од римската драма.[24] Со оглед на тоа што немаме доволно докази за римските претходници на Кикерон, релевантно е да ја истражиме употребата на цитатите во грчкото говорништво, особено во говорите на Демостен и Ајсхин. Без намера подробно да го истражуваме прашањето какво било нивното влијание врз Кикероновата реторичка пракса, треба да го земеме предвид фактот дека Кикероновите спис *De Optimo Genere Oratorum*, објавен во 46 година, претставува експлицитно сведоштво за тоа дека тој темелно ги читал, и веројатно ги преведувал, говорите на овие двајца оратори. Овој спис бил напишан со цел да претставува увод на Кикероновите превод на *De Corona* на Демостен и на *In Ctesiphontem* на Ајсхин. Во двата говори, говорниците употребуваат цитати од грчката поезија, главно од трагедијата и од епот, а не употребуваат ниеден цитат од комедијата.[25] Нивниот избор на книжевните родови од кои потекнуваат цитатите е во склад со Аристотеловата *Реторика*, која исто така избобилува со цитати од трагедијата и епот, а не содржи ниеден цитат од грчката комедија.[26] Значи, реторичката пракса на овие двајца големи говорници на некој начин била детерминирана од книжевниот вкус во тој период, исто како и во случајот на Кикероновата употреба на цитатите. Што би можело да претставува објаснување за значајната разлика во книжевните родови од кои потекнуваат цитатите меѓу Демостен и Ајсхин од една, и Кикероновите говори, од друга страна? Ако го тргнеме настрана фактот дека двајцата грчки говорници и Кикерон ги избирале книжевните родови од кои ги изведуваат цитатите според книжевниот вкус во своето време - а, секако дека имало значајна разлика меѓу книжевниот вкус во Атина во IV с.е. и Рим во I век - сметам дека задоволително објаснување можеби треба да побараме на друго место. Имено, решението за различниот избор на книжевни родови може да лежи во различната природа на овие книжевни родови во грчката и римската драма. Широко е прифатен ставот дека разликата меѓу атинската трагедија и комедија е поголема отколку разликата меѓу римската трагедија и комедија.[27] Оттаму, многу е веројатно дека Кикерон, а можеби и некои други римски говорници, за разлика од нивните грчки претходници, чувствувале дека цитатите од комедијата нема да ја уништат префинетата стилистичка кохеренција на говорот.

Во понатамошното истражување сакав да ја истражам позицијата на цитатите во говорите на Кикерон. Се покажа дека во речиси сите говори, освен во *Pro Caelio*, цитатите се наоѓаат во вториот дел на говорот. Како што покажа Perlman,[28] и во говорите на Демостен и Ајсхин цитатите се секогаш во вториот дел од говорите. Истата позиција на цитатите во говорите на Кикерон и во говорите на овие двајца говорници повторно го потврдува ставот дека тие имале големо влијание врз Кикероновото говорништво,[29] особено во однос на неговата употреба на цитатите. Признавам дека ниедно од овие сведоштва не може да биде апсолутно убедливо сè додека е единствено, но секое од нив ги потврдува другите. Оттаму, не се сложувам со ставот дека најверојатно Кикерон употребата на цитатите ја базирал врз говорите на овие двајца грчки говорници, знаејќи дека тој морал да ја модифицира нивната пракса и да ја

претстави сообразно со вкусот на римската публика. Во секој случај, треба да се нагласи дека сепак постои многу мала веројатност дека Кикерон решил да ги стави цитатите во вториот дел од говорот целосно независно од праксата на грчките говорници. Соодветна паралела би можела да се направи и со неговата употреба на едно друго реторичко средство – иронијата. Имено, В. Димовска покажа дека Кикерон ја употребува иронијата речиси секогаш без исклучок во средината на говорот.[30] Значи, Кикерон веројатно сметал дека употребата на реторички средства на самиот почеток на говорот не е згодна, туку дека е подобро да ги употребува постепено, чекор по чекор, чувајќи ги најубедливите за климаксот.

Сега преминувам на прашањето каква е улогата на цитатите. Во *Pro Sestio* (во 56 г. пр. Хр.), *Pro Caelio* (во 56 г. пр. Хр.) и во *In Pisonem* (во 55 г. пр. Хр.) цитатите многу јасно се употребуваат во антиципацијата на доказите на противникот, во побивањето на неговите докази, дури и во свртувањето против него.[31] Функцијата на цитатите не е директно поврзана со книжевниот род. Имено, не постои значајна разлика во Кикероновата стратегија и во неговите методи за употреба на цитатите во судското и во советодавното говорништво. Во овие говори цитатите имаат значење на целосно структурен елемент. Прво, обезбедуваат докази од драмата за некои Кикеронови тврдења; значи, претставуваат елемент на *logos*. Второ, се употребуваат во карактеризацијата на некои личности, така што на нив треба да се гледа како на елемент на *ethos*. Тие на Кикерон му служат за да направи ‘црно-бела’ слика за самиот себе, за неговиот клиент и за нивните непријатели, i.e. да направи остра дистинкција меѓу ‘добрите’ и ‘лошите’. Истиот заклучок би можел да се изведе од сите седум говори – цитатите често служат за да дадат карактеризација на нечие однесување и дејствување во рамките на овие ‘типови’. Значи, во Кикероновото говорништво тие претставуваат средство за создавање на шематизирана слика.[32] Трето, Кикерон ги употребува за да ги зголеми емоциите; значи, тие претставуваат елемент на *pathos*[33]. Затоа, категорично му се спротивставувам на тврдењето на Квинтилијан според кое Кикерон ги употребувал цитатите главно како украсни средства (*Inst.* 1.8.11) и предлагам дека цитатите од драмите претставуваат дел од докажувањето. Цитатите не само што психолошки го подготвувале теренот за климакс, туку исто така обезбедувале и неопходна поддршка за изјавите на говорникот. Истовремено, се употребувале како средство со кое Кикерон си поигрувал со чувствата на публиката.[34] Освен тоа, ефектот од употребените цитати не е лимитиран на суштината на самата изјава. Тие се среќаваат во пошироки контексти од формална природа и ја исполнуваат својата суштинска функција во тие рамки. Кикерон ги употребува апсолутно слободно, ги поставува во нови контексти на форма и значење и ги подредува на своите сопствени цели. Сега ќе наведем само еден пример како илустрација на овие мои изјави.

Во *Pro Sestio* цела група цитати е дел од т.н.р. ‘дигресија за *optimatum*’ (96-143). Првата група цитати е следнава[35]:

Haec imitamine, per deos immortalis, qui dignitatem, qui laudem, qui gloriam quaeritis! Haec ampla sunt, haec divina, haec immortalia; haec fama celebrantur, monumentis annalium mandantur, posteritati propagantur. est labor, non nego; pericula magna, fateor;

multae insidiae sunt bonis

verissime dictum est; sed te

id quod multi invident multique expetant inscitias,

inquit,

postulare, nisi laborem summa cum cura exferas.
nollem idem alio loco dixet, quod exciperent inprobi cives,
oderint, dum metuant;
praeclara enim illa praecepta dederat iuventuti. (102)

Овие четири стихови се од трагедијата на Акиј *Atreus*. Сепак, постои голема разлика меѓу првите три и последниот, i.e. четвртиот стих. Прво, овие стихови во трагедијата на Акиј се поставени независно еден од друг. Имено, првите три се дел од монолотот на Тиест и, ако во оваа прилика го следиме Кикероновото толкување, на нив треба да се гледа како на зборови на *optimates*, на 'добрите момчиња'. Наспроти тоа, четвртиот цитиран стих (*oderint, dum metuant*) е дел од монолотот на Атреј и треба да се разгледува како лајтмотив на 'лошите момчиња', i.e. на оние кои тврдат дека се *populares*. Може да се претпостави дека стихот бил третиран речиси како мото на тираниите и на тиранските умови, тема која била особено често експлоатирана во политичката инвектива во доцната Република.[36] Во оваа прилика, овие зборови на Акиј се однесуваат на Клодиј, и можеби на Каесар, водечки *populares*. Второ, треба да се каже дека во оригиналниот текст на Акиј последниот цитиран стих е всушност пред сите останати [37]. Сега ќе направам уште една забелешка за Кикероновата тактика во употребата на цитатите во овој параграф. Ако го следиме изданието на Ribbeck (1873), може да заклучиме дека Кикерон направил промени во оригиналниот текст не само во редот на стиховите, туку и во нивната структура. Имено, многу е веројатно дека зборовите '*oderint dum metuant*' првично не биле во истиот стих, туку дека Кикерон е тој којшто ја направил оваа промена и потоа ја оставил во наследство. Тука можеме да видиме како Кикерон го реинтерпретирал оригиналот, сообразно со неговата сопствена идеја и намери. Освен тоа, за разбирањето на Кикероновата стратегија и методи за употреба на цитатите, не е од помало значење следниот факт – првиот цитиран стих не е цитиран во целост. Во *Pro Sestio* Кикерон го инкорпорира само вториот дел од оригиналниот стих на Акиј. Покрај тоа, првиот дел од оригиналниот стих (*vigilandum est semper*) не е испуштен без никаква трага. Овие зборови можат да се пронајдат, иако малку изменети, во прологот на цитатите.[38]

Во цитираниот параграф, цитатите очигледно се дел од докажувањето, i.e. дел од *logos*. Цитатите служат да ја нагласат главната тема во целата 'дигресија за *оптиматите*' – односно да нагласат дека водачите на *оптиматите*, и особено младината на државата, мора да ги брани *lex* и *ius* против *vis*. Со оглед на тоа што Кикероновата употреба на овие цитати содржи имплицитна споредба на *оптиматите* со Тиест, и на *популарите* со Атреј, и со оглед на тоа што таа е базирана врз стереотипот на тиранин, заклучувам дека Кикерон ги употребил цитатите за да ги портретира неговите непријатели како тирани, i.e. ги употребил како елемент на *ethos*. Конечно, повикувајќи се на типот на тиранин, говорникот сигурно сакал да ја поттикне публиката против неговите противници, да предизвика емоции. Значи, очигледно е дека цитатите се употребени како дел елемент на *pathos*.

Како што може да се види, постојат одредени примери во кои Кикерон си поигрува со темите и со зборовите од римската драма. Концептот на игра изгледа дека исто така може да претставува јасен критериум преку кој можеме да го разликуваме методот на цитирање во овие три говори од методот применет во другите четири говори од истиот период.

Во останатите говори од периодот од 56-54 г. пр. Хр. (*Pro Balbo* во 56, *Pro Plancio*, *Pro Scauro* и *Pro Rabirio Postumo* во 54) цитирањето има трезвено обмислен и естетски не-слободен карактер. Секако, и во овие говори цитатите имаат интегрирачка функција, но оваа интеграција е од чисто фактичка природа. Често, едвај ја разјаснуваат смислата на одредена глава. Цитатите исто така служат како нагласена илустрација на однесувањето на противниците или на однесувањето на самиот Кикерон. Значи, исто како и во случајот на трите претходно споменати говори, цитатите претставуваат елемент на *ethos*. Кикерон ги употребува повремено, но тие немаат пресудна улога во структурирањето на овие говори, како што може да се види од примерот што следи подолу.

Во *Pro Plancio*, одржан во 54, Кикерон употребува цитати само еднаш. Имено, ги повторува првите два стиха, веќе претходно цитирани во *Pro Sestio*. Овој пат Кикеровата реинтерпретација на оригиналот не е иста[39]:

Quaesisti utrum mihi putarem equities Romani filio faciliorem fuisse ad adipiscendos honores viam an futurum esse filio meo, quia esset familia consulari. ego vero quamquam illi omnia malo quam mihi, tamen honorum aditus numquam illi faciles optavi quam mihi fuerunt. quin etiam, ne forte ille sibi me potius peperisse iam honores quam iter demonstrasse adipiscendorum putet, haec ille soleo praecipere – quamquam ad praeccepta aetas non est grandis –, quae rex ille a Iove ortus suis praecipit filiis: ‘vigilandum est semper; multae insidiae sunt bonis’ – nostis cetera; nonne? ‘id quod multi invideant...’ quae scripsit gravis et ingeniosus poeta, scripsit non ut illos regios pueros qui iam nusquam erant, sed ut nos et nostros liberos ad laborem et ad laudem excitaret. (59)

Решението за разликите во начинот на употреба на цитатите веројатно треба да го бараме повеќе во областа на психологијата и психолингвистиката, отколку во областа на реториката. Затоа, може да претпоставиме дека во некои случаи, на пример во *Pro Sestio*, тој се чувствувал пообврзан и поодговорен отколку во други случаи, на пример во *Pro Plancio*, и затоа сакал да употребува колку што може повеќе средства за да постигне успех. Освен тоа, дури и ако се сложиме, како што веќе покажав, дека улогата на Кикерон не се променила значајно во периодот од 56-54 г. пр. Хр., од друга страна, можеме да претпоставиме дека нештата на римската политичка сцена се промениле. Значи, Кикерон бил принуден малку да ги промени реторичката стратегија и методите. Многу е веројатно дека во 55 или 54 Кикерон не можел да се потпре на *auctoritas* на *оптимати*е како што можел во 56. Исто така, веројатно зборовите на Акиј ‘oderint, dum metuant’ не би имале толку голема убедувачка моќ во 54, како што имале во 56.

Речиси сум сигурна дека не може да се смета за чиста коинциденција тоа што во периодот од 56-54 г. пр. Хр., од една страна, Кикерон почесто употребувал цитати во говорите, а од друга страна, во *Pro Sestio* (98 ff.) ја употребил и дал поцелосно објаснување на фразата *cum dignitate otium*[40], а ја употребил уште во два други списи од истиот период: на самиот почеток на *De Oratore* и во прочуеното писмо до Лентул, Fam. 1.9.21. Затоа, објаснувањето на функцијата на цитатите во говорите од овој период треба да се бара не само во книжевниот вкус на Кикерон и на неговите современици, туку треба да се разгледува и во контекст на римската политика. Освен тоа, може да се каже дека по неговото враќање од егзил, Кикерон изгубил дел (или поголемиот дел) од својата *auctoritas*, и бил принуден да најде дополнителни реторички средства за

убедување на публиката. Значи, Кикероновата употреба на цитатите имала за цел да ја направи неговата презентација поавторитативна и помоќна. Освен тоа, ефектноста на Кикероновата стратегија и аргументација треба да се оценува и преку неговата вешта дистрибуција на определени реторички средства. Кикерон создал атмосфера како сето тоа да е резултат на неговата спонтана инспирација. Сепак, во оценувањето на Кикероновата реторичка доблест треба да бидеме многу внимателни, бидејќи неговите говори се единствени говори од периодот на Републиката. Не можеме да знаеме до какви заклучоци би дошле кога би ни биле достапни говорите на неговите римски претходници и современици.

Со оглед на неговата желба да се претстави себеси како човек со традиционални римски вредности, не треба да нè изненадува Кикероновата пракса особено често да употребува цитати, особено кога неговото влијание и неговата позиција во римската политика не биле доволно добри за да дејствуваат како моќни средства за убедување. Самиот факт дека Кикерон ги употребувал цитатите од римската драма е силен доказ дека тој се грижел за односот кон римското културно наследство, кое самиот го апсорбирал, го чувал и го пренесувал. Значи, може да заклучиме дека употребата на цитати од една книжевна традиција речиси овозможува заедништво на универзални културни хоризонти од антиката сè до денес.

Белешки:

- [1] Статијата е базирана врз мојот магистерски труд одбранет на Универзитетот во Белград, во Мај 2006 година. Им заблагодарувам на многуте колеги за нивните полезни забелешки и критики, особено на вонр. проф. Marjanca Pakiz, вонр. проф. Весна Димовска и доцент др. Bianca-Jeanette Schröder.
- [2] На пример, во уводот на неговото прочуено издание на трагедиите на Ениј, Н. D. Jocelyn (стр. 53-54, белешка 5) тврди дека најверојатно 'Cicero took two verses from a grammarian's treatise' и се сомнева во ставот на Цилингер дека Кикерон секогаш цитирал од целовит текст или по сеќавање на целовит текст, без понатаму да го истражува предметот. Cf. Н. D. Jocelyn, *The Tragedies of Ennius* (Cambridge, 1969), 53-54, W. Zillinger, *Cicero und altrömischer Dichter* (Diss. Erlangen, 1911), 84.
- [3] Cf. C. Auvray-Assayas, 'Relectures philosophiques de la tragédie: Les citations tragiques dans l'œuvre de Cicéron', *Pallas* 49 (1998), 269-277, and U. Eigler, 'Cicero und römische Tragödie: eine Strategie zur Legitimation philosophischer Literatur in philosophischen Spätwerk Ciceros', *Spudasmata* 80 (2000), 619-636.
- [4] M. Radin, 'Literary References in Cicero's Orations', *CJ* 6 (1911), 216.
- [5] Zillinger (1911), 62.
- [6] За овој генерално прифатен став, види, e.g. R. Syme, *The Roman Revolution*, (Oxford, 1939), 37, H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A History of Rome 133 B.C.-A.D. 68*, (London, 1963), 123, and C. Habicht, *Cicero the Politician*, (Baltimore, London, 1990), 52.
- [7] E. Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompejus*, (Stuttgart, Berlin, 1922), 135, n. 2.
- [8] За термините *optimates* и *populares*, види, e.g. Syme (1939), 12 ff., C. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate*, (Cambridge, 1950), 31-65, M. Hammond, *City-State and World State in Greek and Roman Political Theory until Augustus*, (Cambridge, Mass., 1951), 90, R. Seager, 'Cicero and the Word *popularis*', *CQ* 22 (1972), 328-338.
- [9] T. N. Mitchell, 'Cicero before Luca (September 57 – April 56 B.C.)', *TAPA* 100 (1969), 320.

- [10] Особено во 56 година постоела голема опасност од бандите на Клодиј, и како што вели Lintott, 'the decade 59-49, largely through the policy of P. Clodius, urban violence reached its highest pitch'. Cf. A. W. Lintott, *Violence in republican Rome* (Oxford, 1968), 5 ff. Истовремено, Кикероновите приврзаници вршеле притисок за да ги одбранат неговиот и имотот и животот на неговиот брат. (*Att.* 4.3.3).
- [11] За значајната улога на *auctoritas* на говорникот, види, e.g. G. A. Kennedy, 'The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome', *AJP* 89 (1968), 419-436, J. M. May, *Trials of Character: The Eloquence of Ciceronian Ethos*, (Chapell Hill, London, 1988).
- [12] Нашето тврдење дека Кикерон уште од детството добро ги познавал најпрочуените римски драми, би можеле да го илустрираме со зборовите на самиот Кикерон. Cf. *Leg.* 1.47.
- [13] Според зборовите на C. Craig, 'the *corona* could become an extra player on the orator's side in helping to sway the jury'. Види C. Craig, 'Teaching Cicero's Speech for Caelius: What Enquiring Minds Want to Know', *CJ* 90 (1995), 409.
- [14] За историскиот и политичкиот контекст на оваа расправа на Кикерон, види M. T. Griffin (ed.), *On Duties/De Officiis*, trans. E. M. Atkins (Cambridge, 1991), IX-XXVIII.
- [15] Cf. *Sen. Dial.* 3.20.4; *Suet. C. V. Cal.* 30.1.
- [16] Види J. W. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, (Baltimore, Maryland, 1982), 222-223. Би можела да се направи уште една паралела. Како што покажува В. Димовска, Кикерон иронијата послободно ја употребувал во судското отколку во другите два вида говорништво. Види В. Димовска, *Иронијата како реторичка категорија кај Кикерон*, (Дисерт., Скопје, 2000), 213.
- [17] Види, e.g. C. Nicolet, *The World of the Citizen in Republican Rome*, eng. trans. P. S. Falla (London, 1980), 365.
- [18] Види D. H. Berry, 'Equester ordo tuvs est: Did Cicero Win his Cases because of his Support for the *eqvites*?' *CQ* 53 (2003), 222-234.
- [19] Види, e.g. Nicolet (1980), 365.
- [20] За употребата на грчкиот и особено за билингвализмот во Кикероновите писма, види J. N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, (Cambridge, 2003), 308-347.
- [21] Види Adams (2003), 9-14.
- [22] S. Swain, 'Bilingualism in Cicero? The Evidence of Code-Switching' in J. N. Adams et al. (ed.), *Bilingualism in Ancient Society*, (Oxford, 2002), 132.
- [23] Како што укажува Clarke, во првиот век во Рим 'in public life the old tradition still had some life'. See M. L. Clarke, *The Roman Mind*, (London, 1956), 8.
- [24] Г. Титиј речиси сигурно алудира на Ениј 72-72 (Macrobius, *Sat.* 3.13.13). Во *Pro Caelio* постојат многу докази дека пред Кикерон да го направи истото, М. Крас го цитирал првиот стих од трагедијата на Ениј *Medea*, кој се однесува на приказната за вклученоста на Каелиј во убиството на пратениците од Египет. Cf. *Cic. Cael.* 18.
- [25] До овој заклучок дошол S. Perlman 'Quotations from Poetry in Attic Orators of the Fourth Century B.C.', *AJP* 85 (1964), 163.
- [26] Види Perlman (1964), 164.
- [27] Види, на пример, Jocelyn (1969), 36-41.
- [28] Види Perlman (1964), 168 ff.
- [29] За подетална анализа на Демостеновото влијание врз Кикерон, види, e.g. C. W. Wooten, *Cicero's Philippics and Their Demosthenic Model: The Rhetoric of Crisis*, (Chapell Hill, London, 1983). За Кикероновата евалуација на Ајсхин, види J. F. Kindstrand, *The Stylistic Evaluation of Aeschines in Antiquity* (Uppsala, 1982), 25-30.
- [30] Димовска (2000), 214.
- [31] За добро познатата реторичка техника на употреба на доказите на противникот во своја сопствена полза, види A. M. Riggsby, 'Appropriation and Reversal as a Basis for Oratorical Proof', *CP* 90 (1995), 245-256, A. Corbeill, *Controlling Laughter: Political Humor in the Late Roman Republic*, (Princeton, New Jersey, 1996), 17.
- [32] Види, на пример, D. A. Rusell, 'Ethos in Oratory and Rhetoric', in C. Pelling (ed.), *Characterization and Individuality in Greek Literature*, (Oxford, 1990), 198.

- [33] За поцеловита анализа на Кикероновата концепција и употреба на *ethos* и *pathos*, види J. Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, (Amsterdam, 1989).
- Добро е познато дека поигрувањето со чувствата е значаен фактор во убедувањето на публиката, и Кикероновата употреба на ова реторичко средство веќе неколку пати е анализирана од различни автори. За подетална анализа на овој проблем, види Н. J. Leon, 'The Technique of Emotional Appeal in Cicero's Judicial Speeches', *CW* 29 (1935), 33-37, P. Solmsen, 'Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings', *CP* 33 (1938), 390-404, E. Fantham, 'Ciceronian *Conciliare* and Aristotelian *Ethos*', *Phoenix* 27 (1973), 262-275, R. Webb, 'Imagination and the arousal of the emotions in Greco-Roman rhetoric' in S. M. Braund and C. Gill (eds.), *The Passions in Roman Thought and Literature*, (Cambridge, 1997), 112-127.
- [35] Во овој цитат се потпирам на текстот на Т. Maslowski (rec.), *M. Tullius Cicero fasc. 22, Oratio Pro Sestio*, (Leipzig, 1986). Болдираните стихови се моја интервенција.
- [36] Види, e.g. J. R. Dunkle, 'The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic', *TAPA* 98 (1967), 151-171.
- [37] За да ја објасниме оваа забелешка колку што можно подобро, ќе ги цитирам стиховите од О. Ribbeck, *Tragicorum Romanorum Fragmenta* (Leipzig, 1873):
- Atreus
 (203) oderint,
 (204) Dum metuant.
 ...
 Thyestes
 (214) ...uigilandum est semper: multae insidiae sunt bonis.
 (215) Id quod multi inuideant multique expetant inscitiast
 (216) Postulare, nisi laborem summa cum cura ecferas.
- [38] Зборовите на Кикерон се следниве: 'qui cum auctores sunt et duces suorum vitiorum nacti, in re publica fluctus excitantur, ut uigilandum sit iis...' (*Sest.* 99).
- [39] Во цитатот се потпирам на текстот на Е. Olechowska (rec.), *M. Tullius Cicero fasc. 25, Orationes Pro Sp. Plancio, Pro C. Rabirio Postumo*, (Leipzig, 1981). Болдираните зборови се моја интервенција.
- [40] Фразата *Cum dignitate otium* многу пати била предмет на дискусија. Види, e.g. E. Remy, 'Dignitas cum otio', *Musée Belge* 32 (1928), 113-127, P. Boyancé, 'Cum Dignitate Otium', *RÉA* 43 (1941), 172-191, C. Wirszubski, 'Cicero's *Cum Dignitate Otium*: A Reconsideration', *JRS* 44 (1954), 1-13, J. P. V. D. Balsdon, 'Auctoritas, Dignitas, Otium', *CQ* n.s. 10 (1960), 43-50.